

Sporen van het 16de-eeuwse landelijke gebied buiten het Singel

**Archeologische Begeleiding Herengracht 74-78,
Amsterdam (2010)**

AAR (Amsterdamse Archeologische Rapporten) 70, 2013

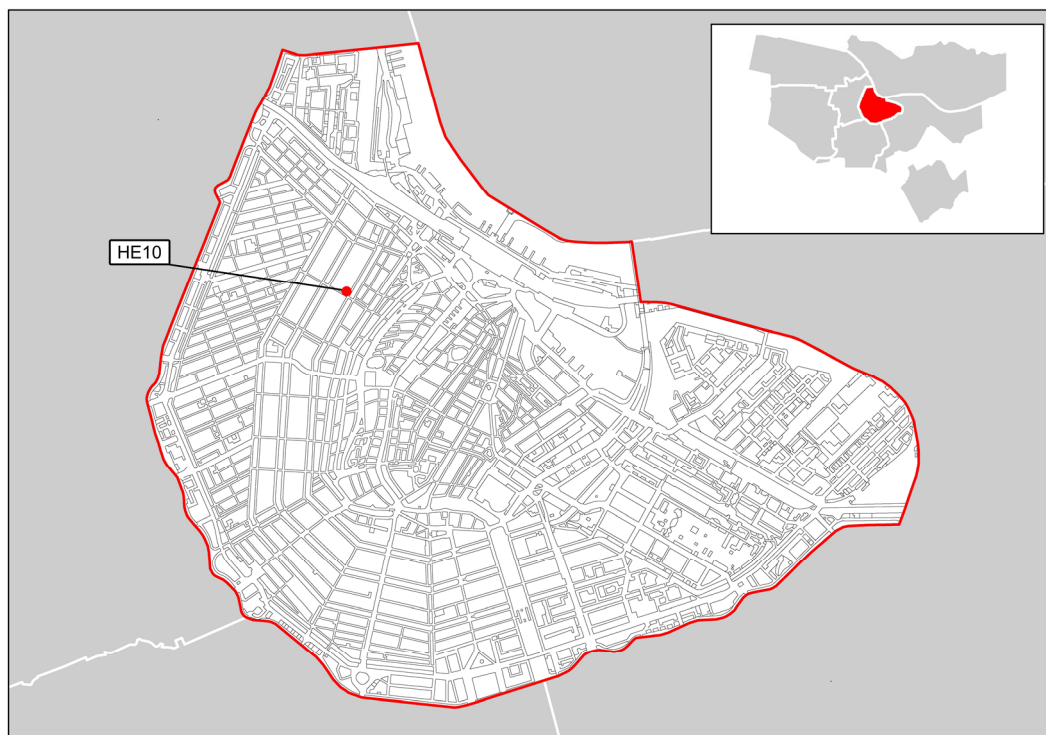
Jerzy Gawronski, Ranjith Jayasena

Inhoud

Basisgegevens	4
1 Inleiding	5
2 Achtergronden en vraagstellingen	6
2.1 Achtergronden	6
2.2 Vraagstellingen en methodiek	9
3 Sporen, structuren en vondsten	11
3.1 Sporen en structuren	11
3.1.1 Ophogingen 1575-1600	11
3.1.2 Ophoging en bebouwing Herengracht 74-78	13
4 Vondsten	15
5 Conclusies	17
6 Literatuur	19
Bijlage 1 Sporen	20
Bijlage 2 Vondsten	21
AAR (Amsterdamse Archeologische Rapporten)	22

Basisgegevens

Toponiem	Herengracht 74-78
Adres	Herengracht 74-78
Kadaster	ASD09 M 02633, 02634, 02635
RD-coördinaten	N X. 121.104 Y. 487.825 O X. 121.125 Y. 487.813 Z X. 121.119 Y. 487.802 W X. 121.101 Y. 487.822
TOPO-code BMA	HE10
OM-nummer	42016
Opdrachtgever	Adviesbureau Michiel van der Burght Amsterdam
Bevoegd gezag	Gemeente Amsterdam, Stadsdeel Centrum
Uitvoerder	Gemeente Amsterdam, Bureau Monumenten & Archeologie
Beheer en plaats documentatie	Gemeente Amsterdam, Bureau Monumenten & Archeologie

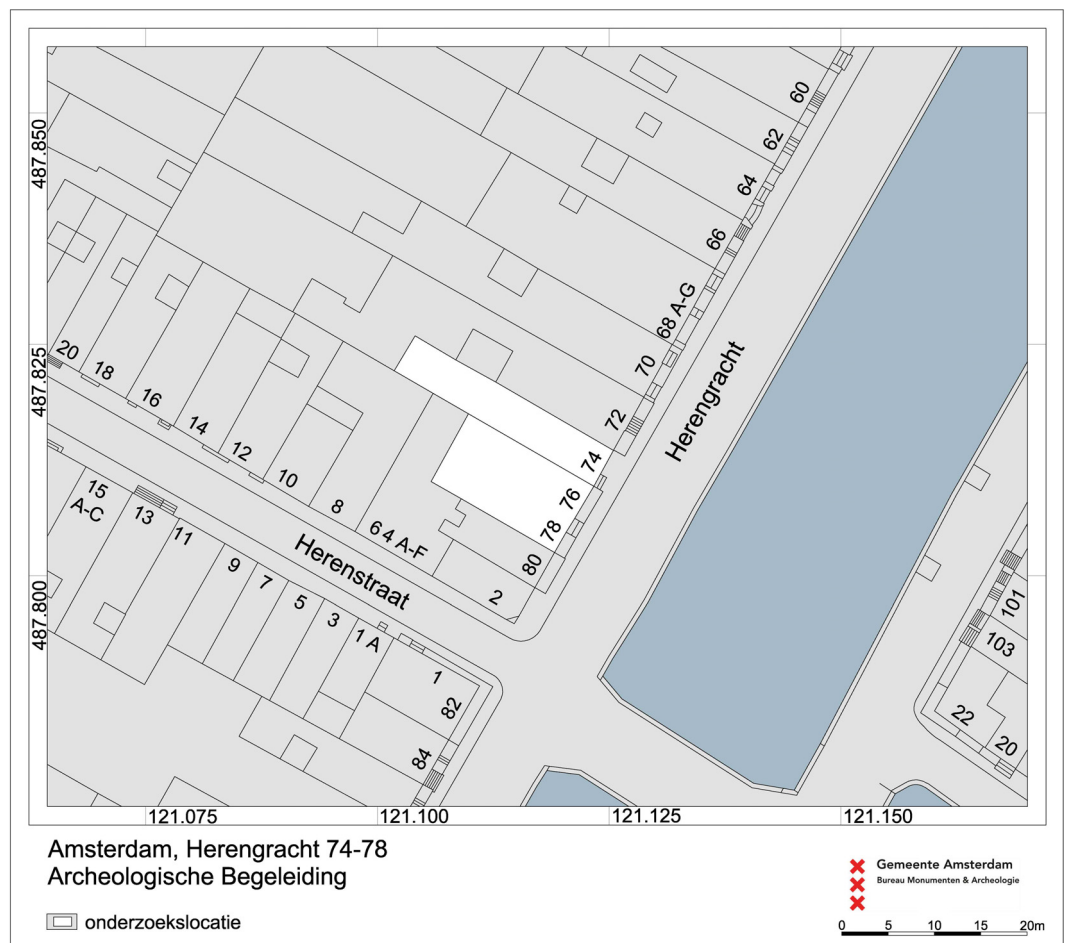

1 De locatie van de Archeologische Begeleiding Herengracht 74-78 binnen het stadsdeel Centrum

1 Inleiding

In 2010 werd funderingsherstel uitgevoerd in de panden Herengracht 74-78 in Amsterdam. Hiervoor dienden de gezamenlijke kelderruimten te worden ontgraven. Voor de bouwlocatie bestond een hoge archeologische verwachting aangezien deze was gelegen op het tracé van de stadswal van 1585 (Eerste Uitleg). Verder maakt de bouwlocatie deel uit van de stedelijke UNESCO-zone van de grachtengordel die bij de stadsvergroting van 1613 (Derde Uitleg) is gerealiseerd.

Vanwege de bodemingreep zouden eventuele archeologische overblijfselen worden aangetast. Daarom is een archeologisch onderzoek (als Archeologische Begeleiding) ingepast in de civieltechnische ontgraving. Dit onderzoek is in juli-november 2010 door de afdeling Archeologie van Bureau Monumenten & Archeologie (BMA) uitgevoerd.

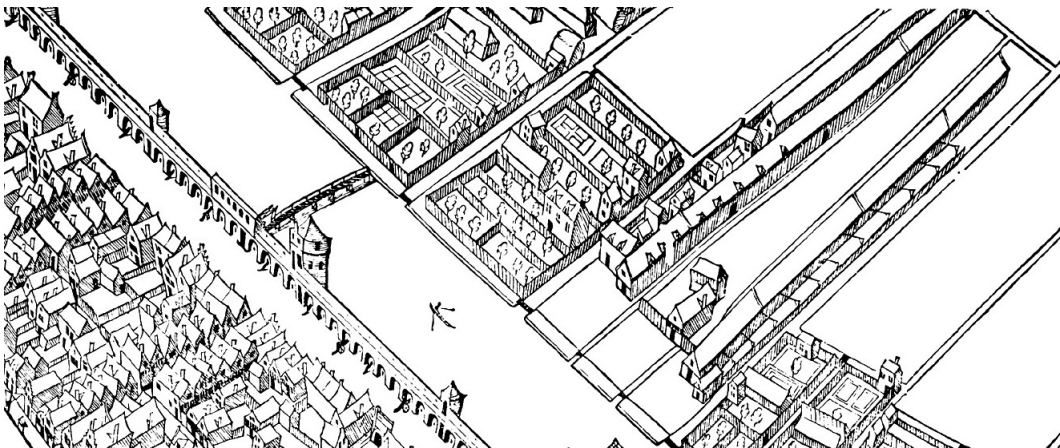
2 Het onderzoeksterrein binnen de topografische situatie van 2010

2 Achtergronden en vraagstellingen

2.1 Achtergronden

De percelen Herengracht 74-78 waren oorspronkelijk in de Middeleeuwen buiten de stad gelegen in het landelijke gebied ten westen van het Singel. Langs deze gracht liep een stenen stadsmuur die in 1482 was opgericht. Het uitgestrekte veenweidegebied buiten de muur was ingedeeld in langgerekte percelen (weren) die werden begrensd door sloten (afb. 3).¹ Restanten van dergelijke percelingsloten zijn opgegraven in de Westerstraat en de Konijnenstraat. Op de vindplaats Konijnenstraat bevond zich de Sint Pieterssloot, de noordelijke begrenzing van een weer die aan het St. Margarethaklooster toebehoorde en daarom het Margrietepad werd genoemd (afb. 4).² De natuurlijke veenbodem lag op 2,75 m ÷ NAP, het 16de-eeuwse maaiveld, na latere compressie en klink, op 1,98 m ÷ NAP. In de noordelijke gelegen Westerstraat bevond de top van het natuurlijke veen zich op 1,80 m ÷ NAP. Hierop lagen ophogingen tot gemiddeld 0,75 m ÷ NAP.³ De percelen Herengracht 74-78 waren gelegen op een weer die in de lijn van de huidige Nieuwe Leliestraat was gelegen en het Nieuwe Laken Pad werd genoemd (afb. 4). Aan het eind van de 16de eeuw was het landelijke gebied direct ten westen van de stad volgebouwd geraakt met houten huizen en werkplaatsen. De groei van deze voorstad was een gevolg van de bevolkingstoename (30.000 naar 105.000 tussen 1575 en 1625) vanwege de grote aantallen immigranten die toen naar Amsterdam trokken.

Met de Eerste Uitleg, de stadsvergroting van 1585, werd een deel van dit gebied bij de stad getrokken. Er kwam een nieuwe stadswal ten westen van het Singel met een verdedigingsgracht ervoor, de latere Herengracht. Aan de oostzijde werd de stad uitgebreid tot aan de Oudeschans en aan de westelijke Amsteloever eindigde de stadswal met een bolwerk ter hoogte van de huidige Bakkerstraat.⁴

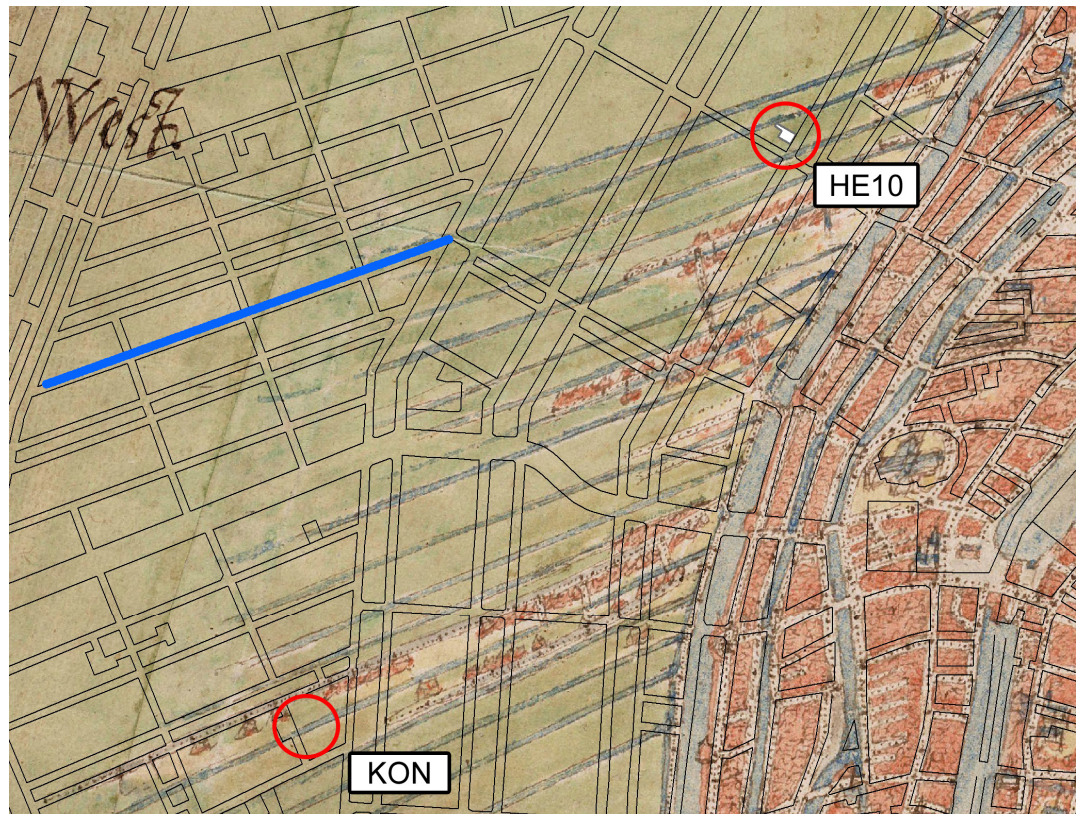
3 De middeleeuwse ommuurde binnenstad (links), aan de westkant omgeven door het Singel. Aan de overzijde van de stadsgracht lag het veenweidegebied met landerijen waarin zich in de 16de eeuw een voorstad met huizen en werkplaatsen had gevormd (detail van de stadsplattegrond van Cornelis Anthonisz uit 1544, SAA)

¹ Abrahamse 2010, 51.

² Gawronski, Jayasena, Veerkamp 2007, 10 en 11.

³ Gawronski & Jayasena 2007, 10, 15.

⁴ Hofman 1978, 13-14.

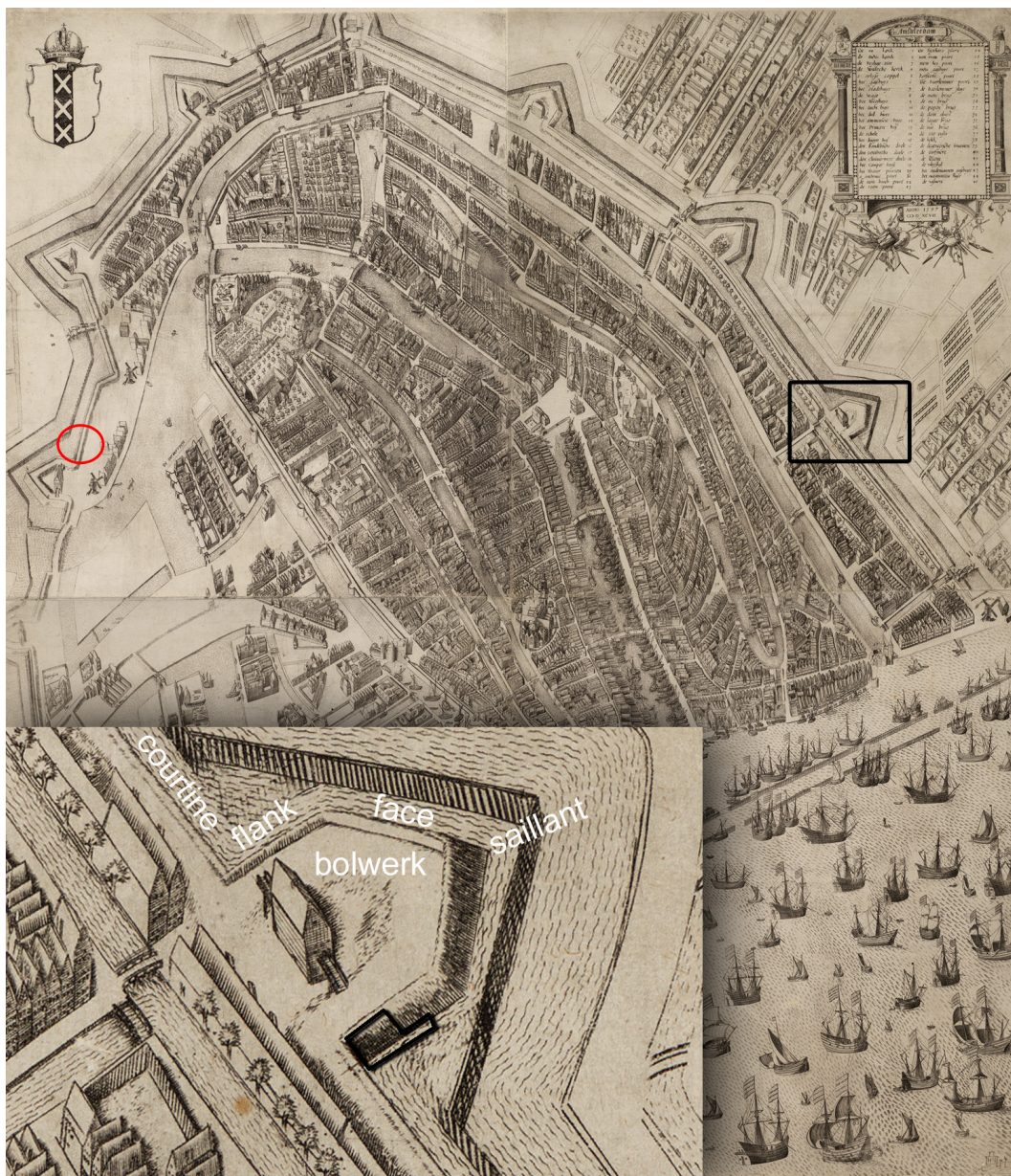

4 De stadsplattegrond van Jacob van Deventer geprojecteerd op de huidige topografie met de vindplaatsen Herengracht 74-78 (HE10) en Konijnenstraat (KON) (rood omcirkeld). Deze kaart uit 1560 toont duidelijk de verkaveling van het veenweidelandschap buiten de stadsmuur aan de Singel. Er waren lange door sloten van elkaar gescheiden kavels (weren) die deels al waren bebouwd. Het plangebied ligt ter hoogte van de weer dat het Nieuwe Laken Pad heette. De noordelijke sloot van het Nieuwe Laken Pad (blauw) ligt in het tracé van de huidige Nieuwe Leliestraat. Op de vindplaats Konijnenstraat bevond zich de Sint Pieterssloot.

De Eerste Uitleg vond plaats in een tijd van vestingbouwkundige vernieuwingen. Stenen ommuringen voldeden niet meer vanwege de toegenomen vuurkracht van geschut. In de tweede helft van de 16de eeuw werd het Italiaanse gebastioneerde vestingstelsel in de Noordelijke Nederlanden geïntroduceerd. Dit ging uit van rechte wallen (courtines of gordijnen) met op regelmatige afstand puntig toelopende, vijfhoekige uitbouwen (bolwerken of bastions) vanwaar kanonnen de courtines optimaal konden bestrijken. Een bolwerk bestond uit twee muren (flanken) loodrecht op de courtine die met twee schuine muren (faces) in een punt (saillant) bij elkaar kwamen (afb. 5). Nederlandse militaire ingenieurs perfectioneerden dit systeem in het laatste kwart van de 16de eeuw tot het Oudnederlandse vestingstelsel. Zij pasten aarden in plaats van stenen wallen toe en stelsels van voorwerken bestaande uit grachten en inundatiezones. Het Oudnederlandse vestingstelsel werd in Amsterdam voor het eerst toegepast bij de Eerste Uitleg.

De vestingwallen van de Eerste Uitleg bestonden uit een aarden wallichaam dat aan de buitenzijde (veldzijde) een talud van 45° had. De buitenzijde van de wal was bekleed met zorgvuldige trapsgewijs gestapelde klei plaggen. Een archeologisch voorbeeld van een dergelijk walstructuur kon in 2006 worden gedocumenteerd in de Amstelstraat. Het ging om een deel van de aarden vestingwal die uit 1591 (de Tweede Uitleg) dateerde.⁵ De wal bleek, mogelijk onder het gewicht van de plaggen, scheef te zijn weggezakt in de zachte natuurlijke veenbodem (afb. 6).

⁵ Gawronski, Dautzenberg en Veerkamp 2007.

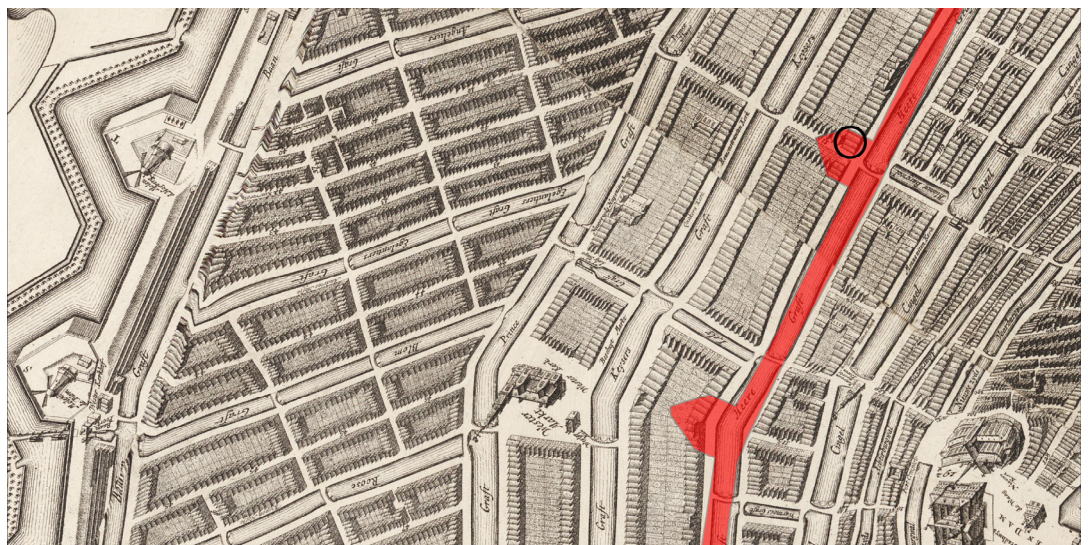
5 Het bolwerk ter hoogte van Herengracht 74-78 (zwart omlijnd) en de stadswal van de Tweede Uileg ter hoogte van de Amstelstraat (rood omlijnd) op de stadsplattegrond van Pieter Bast uit 1597 (Stadsarchief Amsterdam)

6 Het buitentalud van de aarden stadswal van de Tweede Uitleg, opgegraven aan de Amstelstraat in 2006

Uitgaande van de projectie van de stadsplattegrond van Bast uit 1597 op de huidige topografie, zouden de percelen Herengracht 74-78 samenvallen met de rechterflank van een bolwerk van de aarden stadswal uit 1585 (afb. 7). Tal van houten bouwsels die onderdeel uitmaakten van de prestedelijke erven en bebouwing op het platteland buiten de stadsmuur aan het Singel zullen hiervoor moeten zijn geruimd.

In tweede instantie werden de percelen Herengracht 74-78 weer opnieuw bebouwd, nu met stenen huizen. Dit gebeurde na de gronduitgifte in 1614, in het kader van de Derde Uitleg, de stadsuitbreiding van 1613. Toen werd het stedelijke areaal uitgebreid met een zone vanaf de Herengracht tot aan de Singelgracht tussen het IJ en de huidige Leidsegracht. Een van de kenmerkende elementen van het stedenbouwkundig plan van de Derde Uitleg was de grachtengordel van drie concentrisch vormgegeven parallelle grachten: de Heren-, Keizers- en Prinsengracht (afb. 7). Met de aanleg van de grachtengordel werd de oude stadswal van 1585 geslecht en de gracht erachter vergraven tot de Herengracht. Aan de grachten kwamen grote kavels met woningen voor de welgestelden. Met de Vierde Uitleg van 1663 werd de grachtengordel naar het oosten over de Amstel uitgebreid. Een andere onderdeel van de stadsuitbreiding van 1613 was de vergroting van de havenfaciliteiten met de aanleg van de Westelijke eilanden en de Haarlemmerbuurt langs de Haarlemmerdijk ten zuiden van de haveneilanden. Ook een woonwijk met bedrijven en werkplaatsen was onderdeel van het Derde Uitleg plan, dat ten westen van de Prinsengracht werd gerealiseerd, *het Nieuwe Werck*, thans bekend als de Jordaan. Aan de buitenzijde van het nieuwe stedelijke gebied werd een nieuwe aarden stadswal aangelegd langs de Singelgracht met elf bolwerken vanaf het IJ tot aan de Leidsegracht. Deze stadswal werd in 1663 ook oostelijk doorgetrokken tot een halve cirkel om de stad.

7 De stadswal van 1585 (rood) en de onderzoekslocatie (omcirkeld) geprojecteerd op de (noordwaarts gerichte) stadsplattegrond van Gerrit de Broen uit 1774-1782 met daarin de verschillende stedenbouwkundige onderdelen van Derde Uitleg: vnl, de grachtengordel, de Jordaan en de stadswal langs de Singelgracht

2.2 Vraagstellingen en methodiek

Voor de percelen Herengracht 74-78 bestond een hoge archeologische verwachting vanwege de mogelijke aanwezigheid van resten van de stadswal van 1585. Deze verwachting was gebaseerd op historisch-cartografische gegevens en de resultaten van archeologisch onderzoek van een ander deel van dezelfde stadswal uit 1585 aan de

Amstelstraat in 2006.⁶ De Archeologische Begeleiding (AB) was gericht op de documentatie van de aanwezigheid, samenstelling, omvang, datering en fysieke kwaliteit van archeologische structuren en vondsten in het algemeen en die van de 16de-eeuwse stadswal in het bijzonder.

Om inzicht te verkrijgen in de stratigrafie van eventuele ophogingen en bebouwing is in de panden 76 en 78 een parallel aan de straat georiënteerde profielsleuf aangelegd van 7,5 x 0,8 m. Hierin is één profiel volledig gedocumenteerd tot 1 m onder het vloerniveau van de bestaande kelder (1,55 m ± NAP). In het vlak van de profielsleuf kwamen houten structuren aan het licht die bij de ontgraving van de kelderruimtes van de drie panden verder zijn gevolgd en gedocumenteerd. Houten elementen zijn bemonsterd ten behoeve van dendrochronologie.

De AB is uitgevoerd door het veldteam van de afdeling Archeologie van BMA volgens de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA), versie 3.2. De profielen en vlakken zijn gedocumenteerd middels digitale fotografie en tekening op schaal 1: 20.

8 De geheel ontgraven kelderruimtes van Herengracht 74 (links) en 76 (rechts), gezien richting straat

⁶ Zie noot 3.

3 Sporen, structuren en vondsten

3.1 Sporen en structuren

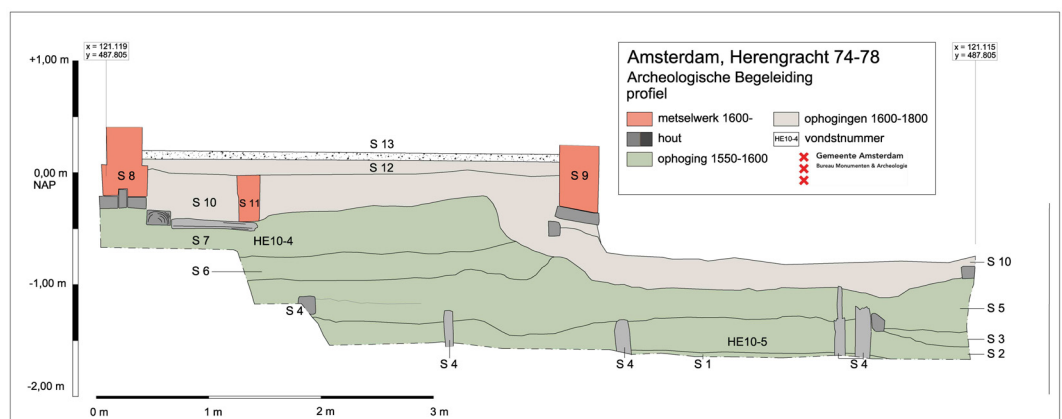
De Archeologische Begeleiding heeft geresulteerd in 15 sporen, die zijn te clusteren in twee perioden:

- ophoging 1575-1600
- ophoging en bebouwing Herengracht 74-78 1600-1800

3.1.1 ophogingen 1575-1600

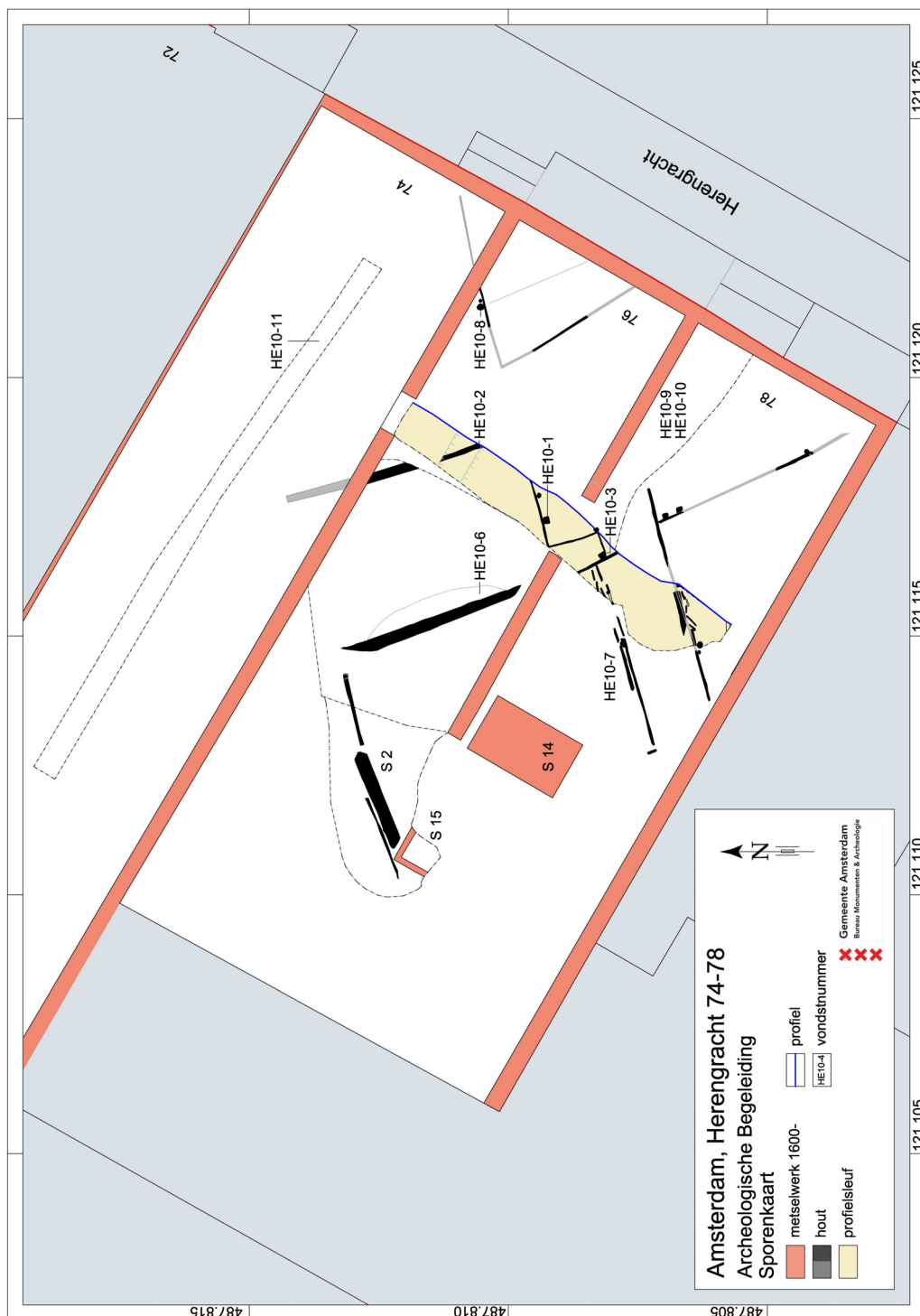
De ondergrond was tussen 1,50 m en 0,25 m ÷ NAP samengesteld uit een reeks opeenvolgende ophogingslagen (afb. 9). De onderste twee, tot 1,20 m ÷ NAP, bestonden uit venige klei met daarin (plaatselijk) schelpen en schelpgruis, riet, houtsnippers en in geringe mate puin (S 1 en S 2). In deze ophogingen bevonden zich op gemiddeld 1,10 m ÷ NAP tien gemiddeld 4 m lange houten wanden van palen (13 cm doorsnede) met daartussen planken (gemiddeld 5 cm dik en 25 cm breed) en balken (S 4, afb. 9-12). De wanden vormden afzonderlijke rechthoekige (incomplete) blokken doordat ze loodrecht op elkaar waren geplaatst in noordwest-zuidoost en noordoost-zuidwest richting. De houtconstructies strekten zich uit over een oppervlak van (minimaal) 12 x 9 m (afb. 10, 11, 12). Dendrochronologisch onderzoek van één houten paal leverde een kapdatum van het hout op van rond 1565 (HE10-1).⁷ Drie andere houtmonsters hadden te weinig jaarringen voor een datering (HE10-2, 3, 8). Vondsten uit de ophoging dateerden uit de eerste helft van de 16de eeuw (HE10-5: zie 3.2).

De houtconstructies werden afgedekt door een 30-40 cm dikke laag van kleiig veen met puin (S 5). Vanaf gemiddeld 0,90 m ÷ NAP werd de ophoging afgedekt met een 0,2 m dikke laag van rulle humeuze klei (S 6) met daarop een grijsbruin rulle klei met bouwpuin (S 7). Vondsten hieruit dateerden uit het laatste kwart van de 16de eeuw (HE10-4: zie 3.2).

9 Oostprofiel

⁷ Datering Dr. K-U. Heußner, Deutsches Archäologisches Institut te Berlin, 19-05-2011.

10 Sprenkaart

De oriëntatie van de 16de-eeuwse houten wanden week af van die van de verkaveling langs de Herengracht die in 1613 tot stand kwam. De noordoost – zuidwest gelegen wanden sluiten wel exact aan bij de percelering en het straten- en grachtenplan van de westelijk gelegen Jordaan uit de Derde Uitleg, die voortborduurde op de prestedelijke verkaveling van de plattelandsweren (vergelijk afb. 13). De twee zuidelijke wanden liggen precies in de lijn van de meer zuidwestelijk gelegen Nieuwe Leliestraat, die de weer Nieuwe Laken Pad markeert. De houten wanden zouden de fundering kunnen zijn van lichte houten bouwsels met een breedte van circa 5,30 m. De open strook

ertussen, begrensd door twee parallelle wanden van palen en planken, zou het tracé van een 1 m breed pad of gedempte sloot kunnen markeren. Deze verkaveling met bebouwing is in stand gebleven tot aan de aanleg van de stadswal in 1585, waarvan ter hoogte van Herengracht 74-78 geen sporen zijn aangetroffen.

11 Houtconstructie S 4 met vulling S 2

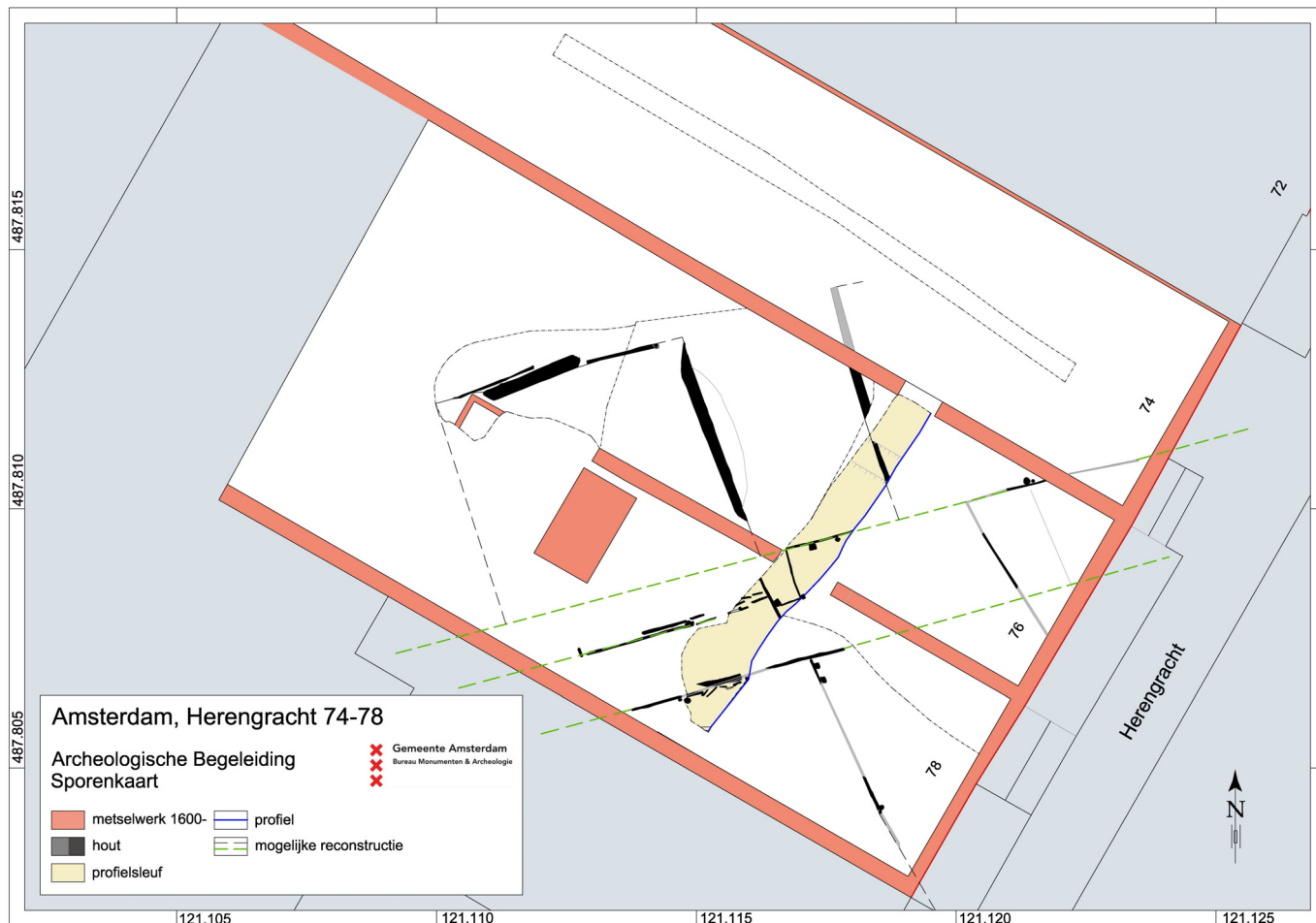

12 Detail van de constructie van palen en balken

3.1.2 Ophoging en bebouwing Herengracht 74-78

Tussen gemiddeld 0,25 m ± NAP en 0 m NAP bevond zich een ophogingspakket van grijsbruin rul zand, vermengd met zandige iets puinhoudende klei (S 10). Hierin was de fundering aangelegd van Herengracht 74-78. De noordelijke zijgevel van Herengracht 76 (S 8) was gefundeerd op langshout en schuifhout. Het muurwerk was opgetrokken in rode baksteen van 19 x 9 x 4 cm. De zuidelijke zijgevel (S 9) rustte op langshout zonder schuifhout.

Achter in het pand Herengracht 78 bevonden zich een waterkelder (S 14) en een beerput (S 25). De waterkelder lag 8,40 m uit de rooilijn en was opgetrokken in anderhalfsteens metselwerk met aan de binnenzijde een klamplaag. De bodem bevond zich op 1,25 m ± NAP. De beerput, waarvan alleen de noordoosthoek resteerde (op 12,15 m uit de rooilijn) was gebouwd van rode baksteen van 18,5 x 9 x 4 cm. Vanwege bouwtechnische restricties is de beerput niet opgegraven, maar *in situ* behouden.

13 Sporenkaart met daarop geprojecteerd de contouren van de mogelijke houten bouwsels (zwart gestippeld) en het vermoedelijke tracé van een doorgaand pad (groen gestippeld)

4 Vondsten

De verschillende ophogingslagen bevatten een beperkte hoeveelheid vondsten (bijlage 2). De aardewerk vondsten zijn uitgesplitst naar materiaalcategorie en objectsoort. Per objectsoort is gekwantificeerd met de methode van de *Estimated Vessel Equivalents* (EVE). Met EVE wordt in procenten aangegeven in hoeverre een scherp representatief is voor het oorspronkelijke onbeschadigde voorwerp. Het uitgangspunt van deze in Engeland ontwikkelde methode is dat iedere scherp een meetbare fractie vertegenwoordigt van het complete voorwerp.⁸ Om statistische redenen worden alleen randen of bodems bij de telling toegepast, omdat daarvan nauwkeurig het dekkingspercentage kan worden gemeten in tegenstelling tot wandscherven. De percentages van alle rand- of bodemscherven samen geven een schatting van het totale aantal voorwerpen binnen een vondstcomplex. De vondsten zijn verder geclassificeerd volgens het Deventer Systeem.⁹

De vondsten zijn afkomstig uit de verschillende lagen waarmee het terrein was opgehoogd (S 2 en 7).¹⁰ Ze zijn verzameld uit het profiel (HE10-4 en HE10-5), een verdiepte drainagegeul in pand 74 (HE10-11) en een pompput die ten behoeve van de grondwaterafvoer in pand 78 is gegraven (HE10-9 en 10).

De vondsten uit de vulling van het raamwerk (S 2, HE10-5) bestaan uit de fragmenten van roodbakkende bakpannen, een grape en een daktegel. Ook uit de ophogingszone buiten het raamwerk ter hoogte van S 1 en S 2 komen vondsten, gelegen tussen 1,65 m en 1,80 m ÷ NAP (HE10-11). Het gaat om fragmenten roodbakkend aardewerk en steengoed uit Aken uit de eerste helft van de 16de eeuw (afb. 16). Kenmerkende stukken zijn een randfragment van een grape van het type r-gra-8, een bord van het rond 1525 geïntroduceerde type r-bor-6 en de hals van een Akense steengoed kan van het type s2-kan-34.

De pompput in Herengracht 78 bevatte fragmenten van roodbakkend aardewerk (r), witbakkend aardewerk uit Hafner (ha) en Rijnlands steengoed (s2). Een aantal daktegels was aan elkaar gebakken. Een vergelijkbare aanwijzing voor misbrand geeft het randfragment van een grape van het type r-gra-8. Op de breuk bevindt zich glazuur, wat aangeeft dat het voorwerp in de oven is gaan scheuren waarna de glazuur in de breuk liep. Andere vondsten uit deze context betroffen fragmenten van een want van vaarsleer (HE10-10-1, afb. 14).¹¹ De want is 26 cm lang en bestaat uit een 16 cm lang deel dat de hand omsluit en een 10 cm lange kap rondom de pols. De kap werd geaccentueerd door ingekraste lijnen. Van de duim resteert alleen de aanzet. Vergelijkbare wanten zijn in Amsterdam opgegraven in een ophogingslaag uit de eerste helft van de 16de eeuw in de Dijkstraat en uit de rivieraanplemping van Vlooienburg uit 1595 (afb. 15). Aangenomen wordt dat dergelijke wanten dienden als werkhandschoenen.

In de bovenste ophoging (S 7, HE10-4) zaten fragmenten van roodbakkend aardewerk en steengoed uit Raeren dat kenmerkend is voor het laatste kwart van de 16de eeuw.

⁸ Orton, Tyers en Vince 1993, 166-181.

⁹ Dit Classificatiesysteem voor Laat- en Post Middeleeuws Aardewerk en Glas is een standaard beschrijving van aardewerk uit 1250-1900 naar baksel (materiaal-soort), specifiek model en vorm.

¹⁰ Vondstnummers uit S 2: HE10-5, vondstnummer uit S 7: HE10-4.

¹¹ Eenjarig rund.

14 Lederen want uit 16de-eeuwse ophoging onder Herengracht 78 (HE10-10-1)

15 Lederen wanten uit de ophogingen van de Dijkstraat (links, DIJ-14) en Vlooienburg (rechts, WLO-155-89)

16 Vondsten uit de eerste helft van de 16de eeuw uit de ophoging ter hoogte van Herengracht 74 (HE10-11)

5 Conclusies

De Archeologische Begeleiding op de bouwlocatie Herengracht 74-78 heeft sporen van ophogingen en houten structuren opgeleverd uit de periode dat deze locatie deel uitmaakte van het landelijke gebied buiten de stad in het einde van de 16de eeuw. De huidige bebouwing werd in 1614 werd opgericht in het kader van de toenmalige stadsuitbreiding (Derde Uitleg, 1613) en aanleg van de grachtengordel. In een eerder stadium was op de bouwlocatie een aarden stadswal aangelegd. Dit gebeurde in 1585 tijdens de Eerst Uitleg, toen de stadsmuur vanaf het Singel westelijk werd opgeschoven en een nieuwe vestinggracht werd aangelegd, de huidige Herengracht. Van deze stadswal zijn geen restanten waargenomen: waarschijnlijk is die aarden ophoging vergraven bij de bouw van de grachtenhuizen bij de Derde Uitleg.

Wel waren op de bouwlocatie ophogingen aanwezig uit de eerste helft van de 16de eeuw. Deze houden waarschijnlijk verband met bebouwingsactiviteiten van de verkavelingspercelen (weren) in het plattelandgebied dat gaandeweg werden ingericht met (illegale) houten woonhuizen en werkplaatsen. De weren hadden hun oorsprong in de langgerekte percelering van de 12de-eeuwse ontginningshoeven die zich uitstrekten vanaf de Amstel tot aan de Kostverlorenvaart. De ontginning van Amstelland werd vanuit Utrecht (het Sticht) onder leiding van de bisschop uitgevoerd. De ontginningseenheden hadden daarom een Stichtse maatvoering.¹² Een hoeve had een standaardbreedte van 30 Stichtse roeden (112,68 m). Deze hoeven werden na verloop van tijd in smallere percelen opgedeeld. Voorbeelden van zulke opsplitsingen zijn bekend uit historische bronnen en archeologisch onderzoek. Vanwege de verpachting van vier hofsteden aan de Nieuwendijk door de Hollandse graaf Willem III in 1333 is historisch te achterhalen dat deze hofsteden samen 37,56 m (10 Stichtse roeden) breed waren, dat wil zeggen exact een derde van de breedte van de oorspronkelijke ontginningshoeve. Bij archeologisch onderzoek in de Konijnenstraat werd de Sint Pieterssloot opgegraven, de noordelijke begrenzing van een stuk land dat tot het St. Margarethaklooster behoorde en derhalve het Margrietepad werd genoemd (afb. 4).¹³ Uitgaande van deze grens kon de breedte van deze veenweidekavel worden gereconstrueerd op circa 76 m, of wel tweederde van het ontginningshoeveperceel.¹⁴

Aan het einde van de 16de eeuw, aan de vooravond van westelijke stadsuitbreiding van de Derde Uitleg, was op de plattelandspcelen buiten de muren een heuse voorstad ontstaan. In de ophoging op perceel Herengracht 74-78 bevonden zich een enkele structuren die met deze bebouwing verband kunnen houden. Het gaat om houten wanden in noordoost-zuidwestrichting en loodrecht hierop in noordwest-zuidoostrichting. Eén houten paal kon dendrochronologisch worden gedateerd op circa 1565. Het willekeurig gebruik van houten onderdelen wijst op een geïmproviseerde uitvoering van de constructies. Vanwege hun oriëntatie, parallel aan en loodrecht op de verkaveling van de weren buiten de stad (afb. 17), zijn ze te duiden als lichte houten bouwsels op het Nieuwe Laken Pad, het hier gelegen plattelandspcel (weer) (afb. 3, 4, 13 en 17). De houten structuren werden afgedekt door ophogingen die eveneens in de tweede helft van de 16de eeuw kunnen worden gedateerd en mogelijk verband houden

¹² Verkerk 1998, 17.

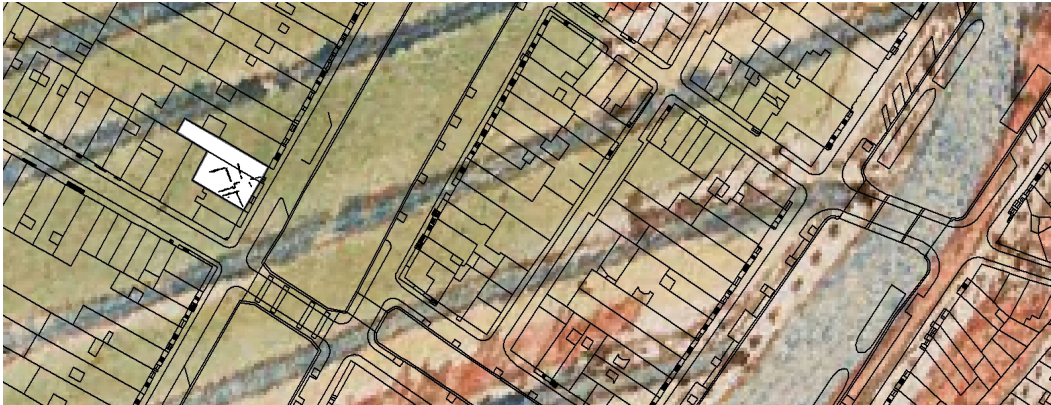
¹³ Gawronski, Jayasena en Veerkamp 2007.

¹⁴ Breedte uitgaande van de opgegraven sint Pieterssloot en de ligging van de Elandsstraat als scheisloot in het midden. Zie ook Kannegieter 1963, 77.

met de aanleg van de aarden stadswal in 1585, waarvan het tracé volgens historische kaarten over het perceel Herengracht 74-78 zou lopen.

De vondsten uit de ophogingslagen geven een aanwijzing voor de herkomst van de afvalstort, dat wil zeggen, of het materiaal een lokale herkomst heeft of dat het een gemengde stort is van afval dat uit verschillende delen van de stad per schuit of kar is aangevoerd. Lokaal gestorte voorwerpen zijn in een ophogingslaag completer aanwezig dan vermengd afval. De keramiëkscherven uit de ophogingen van Herengracht 74-78 vertegenwoordigen gemiddeld 26,7% van de oorspronkelijke voorwerpen.¹⁵ Dit is een hoog percentage vergeleken met andere 16de-eeuwse ophogingen in het plattelandsgedebied die archeologisch zijn gedocumenteerd, zoals in de buitendijkse polder aan de oostzijde van de Oudeschans, waar het gemiddelde tussen 10 en 15% lag¹⁶, of de ophoging van de scheepswerf van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) op Oostenburg uit 1660 met een gemiddelde compleetheid van 10,9%.¹⁷ De hoge mate van compleetheid van het afval in de Herengrachtophoging zou op een aanvoer vanuit de nabije omgeving duiden. Mogelijk is het afval afkomstig van de werkplaatsen in dit gebied buiten de stadsmuur. De aan elkaar gebakken daktegels en de grape met bakscheur zouden kunnen wijzen in de richting van een pottenbakkerij. Ook de lederen want, waarvan wordt aangekomen dat deze als werkhandschoen is gebruikt, behoort tot afval dat met ambachtelijke activiteiten verband houdt.

Het ontbreken van 17de-eeuwse overblijfselen hangt samen met de wijze waarop het terrein in 1613-1614 is opgehoogd. In november 1613 startte het slechten van de oude wallen en de vrijgekomen grond werd gebruikt om de nieuwe kavels langs de Herengracht op te hogen. Dit werk moet binnen twee maanden zijn voltooid, al in januari 1614 werden de kavels geveild.¹⁸ Het ophogen en egaliseren werd zo grondig uitgevoerd dat sporen van de bolwerkstructuur van 1585 zijn uitgewist.

17 Detail van de stadsplattegrond van Jacob van Deventer uit 1560 geprojecteerd op de huidige topografie. De houten structuren onder Herengracht 74-78 lopen parallel aan en staan loodrecht op de prestedelijke landelijke verkaveling (vergelijk afb. 4)

¹⁵ Compleetheid gebaseerd op een totale EVE van 3,75 op basis van 14 randscherven.

¹⁶ Gawronski & Jayasena 2011a, 54.

¹⁷ Gawronski & Jayasena 2011b, 22.

¹⁸ Abrahamse 2010, 61-62.

6 Literatuur

Abrahamse, J.E., *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*. Bussum 2010

Gawronski, J., S. Dautzenberg, J. Veerkamp, *Verschansen achter vuilnis. Inventariserend veldonderzoek Amstelstraat (2006.)* (BMA AAR 3), Amsterdam 2006

Gawronski, J., R. Jayasena & J. Veerkamp, *Beerputten en bedrijvigheid. Archeologische opgraving Konijnenstraat (2003.)* (BMA AAR 6), Amsterdam 2007

Gawronski, J., R. Jayasena, *Ophogingen en bedrijfsafval VOC-werf. Archeologische Begeleiding Oostenburg kavel 5, Amsterdam (2009)* (BMA AAR 58) Amsterdam 2011

Gawronski, J., R. Jayasena, *Van buitenpolder tot Uilenburg. Archeologische opgraving Oudeschans 5-11, Amsterdam (2008)* (BMA AAR 59) Amsterdam 2011

Hofman, W. 'Amsterdam' *Historische plattegronden van Nederlandse steden I*, Alphen aan den Rijn 1978

Kannegieter, J.Z., 'De Elandstraat in haar eerste stadium. Grepen uit de geschiedenis van de vroegere Amsterdamse zeemleerindustrie', *Amstelodamum* 55 (1963), 77-104

Orton, C., P. Tyers, A. Vince, *Pottery in Archaeology*. Cambridge 1993

Verkerk, C., 'De Windmolenzijde. Een bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van Amsterdams noordwestelijke stadsgebied in de dertiende en veertiende eeuw', *Jaarboek Amstelodamum* 90 (1998), 12-38

Bijlage 1 Sporen

S	NAP	NAP onder	beschrijving	interpretatie	vondstnr	datering
1	+ 1,50 m		venige klei met riet en hout	ophoging		1575-1600
2	+ 1,20 m	+ 1,50 m	venige klei met plaatselijk schelpen	ophoging	HE10-5 HE10-11	1575-1600
3	+ 1,20 m	+ 1,40 m	mortel en puin	ophoging		1575-1600
4	+1.10 m		houtconstructie van liggende planken en palen	versteviging ophoging stadswal 1585		1565-1585
5	+0,90 m	+1,20 m	zwartbruin humeus kleilig veen met iets puin	ophoging stadswal 1585		1565-1585
6	+0,70 m	+0,90 m	zwartbruine rulle humeuze klei	ophoging		1575-1600
7	+0,35 m	+0,70 m	grijsbruine rulle humeuze klei	ophoging	HE10-4	1575-1600
8		+0,10 m	muur, rode baksteen, 19 x 9 x 4 cm	zijgevel Herengracht 74-76		1600-1800
9		+0,25 m	muur, rode baksteen, 18,5 x 9 x 4 cm	zijgevel Herengracht 76-78		1600-1800
10	0,00 m	+0,90 m	grijsbruine rulle humeuze zandige klei met bouwpuin	ophoging		1600-1800
11	0,00 m	+0,40 m	muur, appelbloesembaksteen 18 x 9 x 3,5 cm	binnenmuur Herengracht 74		1600-1800
12	+0,10 m	0,00m	grijs zand	vijl Haag vloer Herengracht 76		1600-1800
13	+0,20 m	+0,10 m	betonvloer Herengracht 76	vloer Herengracht 76		1900-2000
14		+1,25 m	waterkelder, eensteenswand met klamplaat	waterkelder Herengracht 78		1700-1800
15			beerput, bs 18,5 x 9 x 4 cm	beerput		1600-1800

Bijlage 2 Vondsten

vnr	sub nr	object nr	(#)	N	g	EVE	object	archoe object	materiaal	kenmerken	dev sys	datering
1				1		1	paal	dendromonster	hout: Quercus (eik)	veldatum circa 1565 [KU Heußner, DAI, Berlijn, 19-05-2011]		1565
2				1		1	balk	dendromonster	hout: Quercus (eik)	geen resultaat [KU Heußner, DAI, Berlijn, 19-05-2011]		
3				1		1	paal	dendromonster	hout: Quercus (eik)	geen resultaat [KU Heußner, DAI, Berlijn, 19-05-2011]		
4		001	4	171			grape	wand	roodbakkend		r-gra-	1550-1600
4		002	1	21			bakpan	wand	roodbakkend		r-bak-	1550-1600
4		003	1	209	0,25		bakpan	rand	roodbakkend		r-bak-	1550-1600
4		004	1	17	0,15		kop	rand	roodbakkend		r-kop-	1550-1600
4		005	1	48	0,35		kan	rand	steengoed: België, Raeren		s2-kan-	1575-1600
4		006	1	8			kan	wand	steengoed: Duitsland, Frechen		s2-kan-	1575-1600
5		001	1	46	0,05		bakpan	rand	roodbakkend		r-bak-	1500-1550
5		002	1	68			bakpan	steel	roodbakkend	nog niet geheel samengeknepen steel	r-bak-	1475-1525
5		003	1	41			daktegel	wand	bouwceramiek	glazuur		1500-1550
5		004	1	25			grape	wand	roodbakkend	eco: schelpen	r-gra-	1500-1550
6												
7		001	1	72			grape	rand	roodbakkend		r-gra-	1500-1550
7		002	1	75			bord	rand	roodbakkend: sliib		r-bor-1	1500-1550
7		003	3	139			grape	wand	roodbakkend		r-gra-	1500-1550
8			1					dendromonster	hout: Pinus (den/grenen)	geen resultaat [KU Heußner, DAI, Berlijn, 19-05-2011]		
9		001	10	523			grape	wand	roodbakkend		r-gra-	1500-1575
9		002	1	17			bakpan	wand	roodbakkend		r-bak-	1500-1575
9		003	1	80			vuurstolp	wand	roodbakkend		r-vst-	1500-1575
9		004	1	97	0,2		grape	rand	roodbakkend	misbrand, bakscheur, glazuur op breuk	r-gra-34	1525-1575
9		005	1	53	0,15		grape	rand	roodbakkend		r-gra-34	1525-1575
9		006	1	107	0,3		kop	rand	roodbakkend		r-kop-	1500-1575
9		007	1	99			zoutvat	wand	roodbakkend		r-zou-	1500-1575
9		008	1	61	0,3		grape	rand	witbakkend: Duitsland		ha-gra-	1500-1575
9		009	4	871			daktegel	wand	bouwceramiek	misbrand, twee aan elkaar gebakken	r-	1500-1575
10	1	HE10-10-1		1	100		want		leer: vaars	ingekraste lijnen op kap, aanzet duim, duim zelf niet aanwezig, lengte totaal 26 cm, kap 10 cm		1500-1600
11		001	1	23	0,2		kop	rand	roodbakkend		r-kop-	1500-1550
11		002		65	0,15		kop	rand	roodbakkend: sliib		r-kom-	1500-1550
11		003	1	48	0,05		bord	rand	roodbakkend		r-bor-6	1525-1550
11		004	2	419	0,45		bakpan	rand	roodbakkend		r-bak-2	1500-1550
11		005	1	65	0,15		grape	rand	roodbakkend		r-gra-8	1500-1550
11		006		69			grape	bodem	roodbakkend		r-gra-	1500-1550
11		007	1	252	1		kan	rand	steengoed: Duitsland, Aken		s2-kan-34	1500-1550

AAR (Amsterdamse Archeologische Rapporten)

In druk verkrijgbaar

Als PDF te downloaden op www.bma.amsterdam.nl

- AAR 1 *Wonen aan een wagenplein. AO Haarlemmerplein (2005).* Amsterdam 2006
- AAR 2 *Tweede Kostverlorenkade. IVO (2006).* Amsterdam 2006
- AAR 3 *Verschansen achter vuilnis. IVO Amstelstraat (2006).* Amsterdam 2007
- AAR 4 *Scherven uit de Pottenbakkersgang. AO Westerstraat (2003).* Amsterdam 2007
- AAR 5 *In de schaduw van de VOC. AO Rapenburg (2005).* Amsterdam 2007
- AAR 6 *Beerputten en bedrijvigheid. AO Konijnenstraat (2003).* Amsterdam 2007
- AAR 7 *Zerken en graven in de Nieuwezijds Kapel. IVO Rokin (2005).* Amsterdam 2007
- AAR 8 *Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge. Jonas Daniël Meijerplein (2006),* Amsterdam 2007
- AAR 9 *De Hallen. IVO Bilderdijkkade (2006).* Amsterdam 2006
- AAR 10 *Een fontein in de Buitensingel. AB Leidseplein (2006).* Amsterdam 2006
- AAR 11 *Diemen Tolbrug. IVO Muiderstraatweg (2006).* Amsterdam 2008
- AAR 12 *Boezemgemaal Halfweg. IVO Wethouder van Essenweg (2006).* Amsterdam 2007
- AAR 13 *Frans Ottenstadion. IVO Amstelveenseweg (2004).* Amsterdam 2007
- AAR 14 *Archeologisch opgraving Vijzelstraat (2004).* Amsterdam 2007
- AAR 15 *Aanplempingen in het IJ. AO Martelaarsgracht (2003).* Amsterdam 2007
- AAR 16 *Schuilkerk de Papagaaï. AO Kalverstraat (2004).* Amsterdam 2008
- AAR 17 *De saillant van Het Blaauwhoofd. IVO Van Diemenstraat (2006).* Amsterdam 2007
- AAR 18 *De noordwestelijke oever van Oostenburg. AO Oostenburgermiddenstraat (2006).* Amsterdam 2006
- AAR 19 *Het Shell-terrein. IVO Grasweg (2004).* Amsterdam 2007
- AAR 20 *Het RIVA-terrein. IVO Baarsjesweg (2005).* Amsterdam 2008
- AAR 21 *De Ceintuurbaanpanden. AB Tweede Sweelinckstraat / Sint Willibrordusstraat (2006).* Amsterdam 2008
- AAR 22 *Het Purperhoedenveem. AO Oudezijds Voorburgwal (2004).* Amsterdam 2008
- AAR 23 *Noord/Zuidlijn, locatie Rokin. AB / AO 2003-2006.* Amsterdam 2007
- AAR 24 *Sportpark Ronald McDonald, IVO Zunderdorpergouw (2007).* Amsterdam 2008
- AAR 25 *N 44, De Keyzer. IVO Czaar Peterstraat (2008).* Amsterdam 2008
- AAR 26 *Het Luycksterrein. IVO Overamstelstraat (2004).* Amsterdam 2008
- AAR 27 *Oranjerie in Frankendael. AO Middenweg (2003).* Amsterdam 2008
- AAR 28 *Serviesgoed uit een 18de-eeuwse beerput. AO Derde Weteringdwarsstraat (2003).* Amsterdam 2008
- AAR 29 *Profiel van de 17de-eeuwse stadswal. AB Marnixplein (2004).* Amsterdam 2008
- AAR 30 *Bolwerk Oosterblokhuis. AO Prof. Tulpplein (2005).* Amsterdam 2008
- AAR 31 *Van Amstelbocht tot Binnengasthuis. AO Oude Turfmarkt (2005).* Amsterdam 2009
- AAR 32 *N 43 / Funenpark. AB Cruquiuskade (2008).* Amsterdam 2009
- AAR 33 *Het gemeentearchief terrein. IVO Amstedijk 67 (2009).* Amsterdam 2009
- AAR 34 *Spaarndammerdijk 320. IVO (2007).* Amsterdam 2009
- AAR 35 *Wonen aan twee stegen. AO Paardenstraat (2004).* Amsterdam 2008

- AAR 36 *Een 17de-eeuwse beerput in de grachtengordel. AO Keizersgracht 355 (2005). Amsterdam 2009*
- AAR 37 *Noordoosthoek van een 13de-eeuws verdedigingswerk. AO Nieuwezijds Kolk (2006). Amsterdam 2009*
- AAR 38 *Een dam rond 's Lands Dok. AO Marineterrein Kattenburgerstraat (2005). Amsterdam 2009*
- AAR 39 *Rust en Werk. AB Amsteldijk 67 (2009). Amsterdam 2009*
- AAR 44 *Kelderwoningen en een beerput in de Lastage. AO Nieuwe Jonkerstraat (2007). Amsterdam 2010*
- AAR 45 *De Sint Anthoniespoort en de stadsmuur. AB Nieuwmarkt (2007). Amsterdam 2010*
- AAR 46 *Boren voor de Bijenkorf, AB Noord/Zuidlijn Dam (2007). Amsterdam 2010*
- AAR 47 *Spuistraat AO Spuistraat 256-258 (2008). Amsterdam 2010*
- AAR 48 *Sporen in de Suikerbakkerssteeg, AO OZ Voorburgwal (2008). Amsterdam 2010*
- AAR 49 *Bewoning tussen Nes en stadswal, AO OZ Voorburgwal/Pieter Jacobsstraat (2005). Amsterdam 2010*
- AAR 50 *Glasafval op het achtererf, AO Rozenstraat (2006). Amsterdam 2010*
- AAR 51 *De Buiksloterbreek. IVO Marjoleinterrein, Amsterdam (2009). Amsterdam 2010*
- AAR 52 *Plavuizen in de Kalverstraat. AB Kalverstraat 151, Amsterdam (2008). Amsterdam 2010*
- AAR 53 *Bolwerk Muiden. AB Sarphatistraat 470, Amsterdam (2010). Amsterdam 2010*
- AAR 54 *Archeologische Signaleringskaart Amsterdam. Amsterdam 2010*
- AAR 55 *Rozenstraat 194, AO, Amsterdam (2009). Amsterdam 2010*
- AAR 56 *Bergbezinkbassin, AB Haarlemmerplein, Amsterdam (2010). Amsterdam 2011*
- AAR 57 *De Nieuwe Ooster. IVO Rozenburghlaan, Amsterdam (2011). Amsterdam 2011*
- AAR 58 *Ophogingen en bedrijfsafval VOC-werf. AB Oostenburg kavel 5, Amsterdam (2009). Amsterdam 2011.*
- AAR 59 *Van Buitenpolder tot Uilenburg. AO Oudeschans 5-11, Amsterdam (2008). Amsterdam 2011*
- AAR 60 *Wonen achter de OZ Voorburgwal. AO OZ Armsteeg, Amsterdam (2008). Amsterdam 2011*
- AAR 61 *Cluster Schievink. AO Rozenstraat 68-74, Amsterdam (2009). Amsterdam 2011*
- AAR 62 *Beerput Spuistraat 30. AB, Amsterdam (2009). Amsterdam 2011*
- AAR 63 *De 17de-eeuwse stadswal bij de Regulierspoort. AB Rembrandtplein, Amsterdam (2009). Amsterdam 2011*
- AAR 64 *Van scheepshelling tot Koorndrager. AO Oudeschans 73-77, Amsterdam (2009). Amsterdam 2012*
- AAR 65 *Op 't Water gewonnen, AB Dam 2-4, Amsterdam (2009). Amsterdam 2012*
- AAR 66 *De waterkelder van de Portugese Synagoge. AB Mr. Visserplein 3, Amsterdam (2010). Amsterdam 2012*
- AAR 67 *'Ons Genoegen', AO Elandsstraat 101, Amsterdam (2010). Amsterdam 2012*
- AAR 68 *Oud Zunderdorp begraven achter de kerk. AB Begraafplaats Zunderdorp (2010). Amsterdam 2012*
- AAR 69 *Marine Etablissement Amsterdam. IVO Kattenburgerstraat, Amsterdam (2012). Amsterdam 2013*
- AAR 70 *Sporen van het 16de-eeuwse landelijke gebied buiten het Singel. AB Herengracht 74-78, Amsterdam (2010). Amsterdam 2013*

Colofon

AAR (Amsterdamse Archeologische Rapporten) 70
Amsterdam 2013
ISSN: 1872-5139

Tekst: Jerzy Gawronski, Ranjith Jayasena
Redactie: Jerzy Gawronski
Veldwerk: Ranjith Jayasena, Jørgen Veerkamp, Peter Kranendonk, Ron Tousain
Tekeningen: Ranjith Jayasena
Foto's: Ranjith Jayasena, (veld), Ron Tousain (object)
Vondstdeterminatie: Ranjith Jayasena
Vormgeving: BMA

© Bureau Monumenten & Archeologie, Gemeente Amsterdam, 2013
Postbus 10718, 1001 ES Amsterdam, 020-2514900

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op enigerlei andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van BMA. BMA aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit de toepassing van de adviezen of het gebruik van de resultaten van dit onderzoek.